Lausunto tulevaisuusvaliokunnalle
Aihe: maailmankuvan muutos, kirjallisuus ja maailmankuva
Teema: maailmankuvat ja dystopiakirjallisuus

Yliopistonlehtori Toni Lahtinen
Helsingin yliopisto
20.11.2014

Mitä on kirjallisuus?

Kaunokirjallisuudeksi määriteltyjen tekstien joukko on historiallisesti vaihdellut. Nykymääritelmien mukaan kaunokirjallisuudeksi luetaan erilaisia tekstilajeja aina suullisesta kansanperinteestä visuaalisiin runoihin ja meemeihin. Aikamme kirjallisuuskeskustelulle keskeinen kysymys on ollut digitaalisen kulttuurin vaikutus lukutaitoon, uusien lukijayhteisöjen syntyyn, kirjallisten esitystapojen siirtyminen uusiin tekstilajeihin sekä faktan ja fiktion sekoittuminen.

Alusta alkaen kaunokirjallisuus on palvellut yhteisön tarpeita. Yhteisen tarinankerronnan synty on sijoitettu metsästyskulttuuriin, jossa kertomuksilla on ollut sekä viihdyttävä että opettava tehtävä. Erilaisilla kertomuksilla on paitsi jäsennetty maailmaa myös jaettu tärkeää tietoa moraalinormeista ja yhteisön perusasioista kuten pariutumisesta, metsästystavoista sekä ruoan jakamisesta. Kaunokirjallisuus muuttuvissa muodoissaan on säilynyt merkittävänä inhimillisen itseymmärryksen muotona, jonka avulla yksilö jäsentää suhdettaan muihin ihmisiin, lajeihin, ympäristöön, yhteiskuntaan ja yli-inhimilliseen eli rakentaa maailmankuvaansa.

Ilman eettistä mielikuvitusta ei olisi moraaliakaan: mielikuvituksen avulla kartoitamme tekojemme mahdollisia seurauksia. Ilman mielikuvitusta emme myöskään omaksuisi uutta tietoa emmekä eri tieteenalojen asiasisältöjä. Kirjallisuudenopetusta onkin pidetty kasvatuksena demokraattisen yhteiskunnan jäseneksi ja näin kirjallisuutta itseään yhtenä demokraattisen politiikan peruskivenä: se mahdollistaa mahdottoman kuvittelemisen ja avoimen suhtautumisen toiseuteen.

Eettisiä kysymyksiä ja yhteiskunnallista oikeudenmukaisuutta pohtiva kirjallisuus on näytellyt merkittävää osaa monien maailmankuvien murroksissa. Kirjallisuushistoriasta löytyy esimerkkejä siitä, miten kirjallisuus on osallistunut muun muassa kansallisten identiteettien muovautumiseen (esim. Väinö Linna: *Tuntematon sotilas*, 1954), orjuuden lakkauttamiseen (Harriet Beecher Stowe: *Setä-Tuomon tupa*, 1852), eläinoikeuksien vahvistumiseen (Anne Sewell: *Uljas musta*, 1877) ja modernin ympäristöliikkeen syntyyn (Rachel Carson: *Äänetön kevät*, 1962).

Mitä on dystopiakirjallisuus?

Kirjallisuus, myytit ja erilaiset kertomukset ovat osa laajempaa inhimillistä ja kulttuurista kuvittelukykyä, jolla yksilön ja yhteisön toimintaa ja sen mahdollisuuksien rajoja hahmotetaan. Kaunokirjallisuudessa on esimerkiksi kuviteltu myöhemmin toteutuneita teknologisia keksintöjä

(esim. Jules Verne: *Sukelluslaivalla maapallon ympäri*, 1870) sekä toistaiseksi toteutumattomia ihanneyhteiskuntia eli utopioita (esim. Thomas More: *Utopia,* 1516).

Niin sanottu dystopiakirjallisuus kuvittelee puolestaan utopian kääntöpuolta eli ei-toivottuja yhteiskuntia. Dystopialla viitataan yleensä eräänlaiseen varoituskirjallisuuteen: eettisesti ja poliittisesti valveutuneet lähitulevaisuudenkuvaukset toimivat ennakointeina todellisista yhteiskunnallisista ja tieteellisistä kehityssuunnista, jotka saattavat mullistaa tai raunioittaa maailmamme.

Kaunokirjallisia dystopioita ei kuitenkaan pidä sekoittaa tulevaisuuden ennustamiseen. Fiktio ole koskaan onnistuneet kuvittelemaan tulevaisuutta juuri sellaiseksi kuin miksi se on muodostunut. Dystopia ei lähtökohtaisesti pyrikään ennustamaan tulevaisuutta vaan näyttämään nykyajassa piilevät tuhon siemenet ja näin estämään pahimpien mahdollisten tulevaisuuksien toteutumisen. Tällöin merkittävää on siis se, minkälaisia todellisia yhteiskunnallisia ja tieteellisiä ilmiöitä ja niihin liittyviä kollektiivisia mielentiloja teokset käsittelevät.

Nykykirjallisuudessa ja elokuvassa juuri dystopia näyttää lajina sisältävän erityistä maailmankuvallista ja poliittista voimaa. Esimerkiksi Yhdysvaltain presidentti Donald Trumpin virkaanastujaisten jälkeen vuonna 2017 klassiset dystopiat yksilöä sortavasta tyranniasta nousivat kansainvälisten myyntilastojen kärkeen (esim. Aldous Huxley: *Uljas uusi maailma,* 1932; Margaret Atwood: *Orjattaresi*, 1985) – myös Trumpin uudelleenvalinnan jälkeen *Orjattaresi* kiri peräti 400 sijoitusta Amazonin parhaiden myytyjen kirjojen listalla. Vastavuoroisesti vuoden 2005 Yhdysvaltain presidentinvaaleihin vaikutti katastrofielokuva *Day After Tomorrow* (2004), joka perustuu ilmastonmuutoksen seurauksia käsittelevään tieteiskirjaan.

Dystopiat pelon kulttuurissa

2000-luvulla dystopioista on kasvanut länsimaissa kulttuuriteollinen ilmiö. Ennennäkemättömään suosioon nousseen dystopian ympärille on kasvanut kokonainen kulttuurituotannon haara: kaunokirjallisuutta, tietokirjallisuutta, elokuvia, dokumentteja, teatteria, sarjakuvia, pelejä. Näissä aikamme pelkokuvat liittyvät yleensä energiapolitiikkaan, geeni- ja tietoteknologiaan, terrorismiin, ilmastonmuutokseen, ilmastopakolaisuuteen, rajojen militarisoitumiseen ja kuudenteen sukupuuttoaaltoon.

Toisen maailmasodan jälkeen länsimaisessa kulttuurissa on syntynyt eskatologista ajattelua, joka ylittää kaunokirjallisuuden tai viihdeteollisuuden visiot. Hiroshiman ja Nagasakin pommitusten myötä ihmiskunnan on katsottu siirtyneen uuteen aikaan dramaattisemmin kuin koskaan aikaisemmin. Atomipommien pudottamisen jälkeen länsimaiseen mielikuvitukseen syntyi uudenlainen tuhokuva maailmanlaajuisesta hävityksestä, jonka ihminen itse suunnittelee, rakentaa ja toteuttaa.

Toista maailmansotaa seurasi myös ainutlaatuinen teollinen kehitys, jonka pian huomattiin edustavan yhtä perusteellista uhkaa ihmiskunnan olemassaololle kuin ydinsota. Länsimaisia yhteiskuntia määrittää voimakkaasti nykyteknologian tuottamat laaja-alaiset riskit, jotka syntyvät

hyvinvoinnin sivutuotteina. Muun muassa ydinvoima ja kemianteollisuus tuottavat mittakaavaltaan ilmestyskirjallisia uhkia, joita yhteiskunnat pyrkivät alati ennakoimaan, säätelemään ja hallitsemaan. Dystopiakirjallisuuden suosio voidaankin tulkita osaksi maailmankuvallista murrosta, jota kutsutaan *pelon kulttuuriksi*. 1900-luvun lopussa jatkuvan uhan alla elämisestä tuli hallitseva näkökulma yhteiskunnalliseen keskusteluun. Länsimaisen nykykulttuurin peräti keskeisimpiä piirteitä on koko ihmiskunnan olemassaolon vaarantavien tuhovoimien pelko eli haavoittuvaisuuden tuntu, joka on hämärtänyt arkitodellisuuden ja tieteiskirjallisuuden välistä rajaa sekä kaventanut mielikuvitustamme näkemään teknologisessa kehityksessä ennen kaikkea riskejä.

Näillä kansallisvaltioiden rajoja ylittävillä ja mittakaavaltaan planetaarisilla riskeillä on ollut merkittävä vaikutus myös suomalaiseen identiteettiin. Ennen vuosituhannen alkua dystopiakirjallisuus oli kotimaisessa kirjallisuudessa marginaalinen laji, mutta 2000-luvun aikana on ilmestynyt yli sata dystopiaksi luokiteltavaa suomalaista teosta. Muun muassa sellaiset tekijät kuin Tšernobylin ydinvoimalaonnettomuus, globalisaatio, liittyminen Euroopan unioniin, syyskuun yhdennentoista päivän terroriteot sekä ilmastonmuutos ovat synkistäneet sitä, miten suomalaiset hahmottavat lähitulevaisuuttaan. Lähivuosina kirjallisuudessa tullaan todennäköisesti käsittelemään myös sodanpelkoa, jota Suomen liittyminen Natoon on herättänyt.

Dystopiat nuortenkulttuurissa

Vuosituhannen alusta lähtien myös nuortenkirjallisuudessa erilaiset dystopiat ovat saavuttaneet maailmanlaajuista suosiota. Pohjoismaisen nuortenkirjallisuuden yhteydessä on puhuttu jopa idyllikammosta, jolla on viitattu vahvistuneeseen suuntaukseen, joka välttelee arkisia aiheita ja keskittyy synkkiin kuvauksiin eri ongelmien kanssa kamppailevista nuorista. Nuortendystopiat voidaan siis kytkeä 1990-luvulla käynnistyneeseen nuortenkirjallisuuden ja -kulttuurin kehityslinjaan, jossa yleinen pessimismi on voimistunut ja kuvaukset äärimmäisen raskaista olosuhteista ovat lisääntyneet.

Nuortenkirjallisuuden dystopiamuodin alkupiste on sijoitettu 9/11-iskujen yhteisölliseen shokkiin. Terrori-iskujen jälkeistä traumaa on hoidettu apokalyptisilla tarinoilla, joiden avulla vaikeita tunteita on käsitelty. Ne ovat tehostaneet pelon ilmapiiriä, jossa lähes profeetallinen retoriikka lähestyvistä tuhoista on juurtunut niin poliittiseen puheeseen kuin uutisointiin. 2000-luvulla syntyneet ovat kasvaneet ympärivuorokautisten uutisvirtojen ja sosiaalisen median kulttuurissa, jossa he törmäävät jatkuvasti terrorismin, ääriliikkeiden ja väkivallan kuvauksiin.

Uusimman nuortendystopian on nähty kytkeytyvän lisäksi luonnonkaipuuseen ja kasvavaan pelkoon siitä, että ympäristön tuhoutuessa menetämme myös korvaamattoman ihmisyyden alueen. Tutkimukset osoittavat, että 15–29-vuotiaiden nuorten tulevaisuudenodotuksia varjostaa selkeimmin ilmastonmuutos, josta on tullut eniten epävarmuutta ja turvattomuutta aiheuttava ilmiö. Ilmastonmuutoksen ja -ahdistuksen yhteydessä on puhuttu sukupolvikokemuksesta eli massamuotoisesta avainkokemuksesta, joka määrittelee kokonaista sukupolvea sodan, kaupungistumisen tai laman tavoin.

Monet kirjallisuudentutkijat ovat pelänneet nuortenkirjallisuuden muuttuvan jo liian ahdistavaksi. Dystopiat saattavat raskauttaa nuoria kohtuuttomalla vastuulla, joskin romahtavien yhteiskuntien rauniot saattavat myös tarjota eskapismia liian ahdistavaksi koetusta todellisuudesta. Nuortenkirjallisuutta ei myöskään aina lueta kasvattajien tarkoitusperien mukaisesti: ne voivat auttaa nuoria hahmottamaan yhteiskunnallista muutosta, mutta yhtälailla ne voivat tehdä poliittisesta väkivallasta hyväksyttävämpää.

Lukutaidon kasvava merkitys

Klassisissa dystopioissa epädemokraattinen yhteiskunta tyypillisesti perustuu historian ja tiedon manipulointiin sekä totuuden peittelyyn. Tässä suhteessa länsimaissa on tapahtumassa hälyttävä muutos, sillä kuvitelmien ja todellisuuden totunnaiset rajat ovat alkaneet hämärtyä. Esimerkiksi dramaattisten tapahtumien tai ilmiöiden uutisoinnissa lainataan yhä useammin malleja dystopiakirjallisuudesta ja populaarikulttuurista. Uutisoinnin viihteellistymisen on puolestaan pelätty ruokkivan suuren yleisön katastrofien nälkää sekä salaliittoteorioita ja olemme siirtyneet niin sanottuun totuuden jälkeiseen aikaan, jossa tunteet ovat tosiasioita tärkeämpiä.

Kaunokirjallisuudelta on sen sijaan ryhdytty odottamaan samanlaisia tiedollisia takeita ja vastuita kuin tietokirjallisuudelta. Keskusteluun kaunokirjallisuuden lähdekritiikistä on vaikuttanut nykykirjailijoiden yleistynyt taipumus hyödyntää kuvitelmissaan tieto- ja tutkimuskirjallisuutta. Suomalaisten lukijoiden kyky ymmärtää etenkin pitkiä ja monimerkityksellisiä tekstejä on kuitenkin heikentynyt. Tämä on hämärtänyt tajua siitä, että kaunokirjallisuuden psykologiset, sosiaaliset ja pedagogiset tehtävät ovat yleensä tärkeämpiä kuin tieteellinen todenmukaisuus tai tarkkuus.

Dystopioiden suosiota on tulkittu paitsi merkkeinä maailmankuvien muutoksista myös varoitukseksi siitä, että kirjailijoilla ja toimittajilla on käytössään liian kapea keinovalikoima planetaaristen ongelmien käsittelemiseksi. 9/11-iskujen jälkeen esimerkiksi mediatutkijat ovat keskustelleet *myötätuntouupumuksesta* ja *tuomiopäivän uupumuksesta.* Käsitteillä viitataan tunteilla kaavamaisesti mässäilevään uutisointiin ja kulttuuriteollisuuteen, joka synnyttää yleisössä avuttomuutta, väsymystä tai toivottomuutta tulevaisuudenuskon sijaan.

Tulevaisuudessa entistä merkittävämpi kansalaistaito on lukutaito, joka auttaa tunnistamaan erilaisissa tekstilajeissa faktan ja fiktion häilyviä rajoja, tunteita ohjailevia keinoja sekä sellaisia esitystapoja, jotka voivat niin laajentaa kuin rajoittaa käsitystä todellisuudesta. Tämän taidon avulla ei vain tulkita hienosyisemmin fiktiota vaan syvennetään ymmärrystä erilaisten ihmis-, luonto- ja yhteiskuntakäsitysten sekä tieteellisten ja historiallisten tulkintojen muuttuvuudesta. Paremman lukutaidon avulla voidaan oppia hahmottamaan ympäröivän todellisuuden lisäksi myös niitä vaikutuskeinoja, joita yksilöllä on maailman muuttamiseen ja muutoksiin sopeutumiseen.

Lähteet

Baccolini, Raffaella & Tom Moylan (toim.) 2003: *Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination*. Lontoo: Routledge.

Beck, Ulrich 2009: *Word at Risk*. Cambrigde: Polity Press.

Furedi, Frank 2002: *Culture of Fear: Risk-taking and the Morality of Low Expectation*. Lontoo: Cassells.

Henritius, Ida; Löytty, Olli & Mäntynen, Anne (toim.) 2023: *Tietokirjallisuuden lajit ja rajat*. Helsinki: Gaudeamus.

Hiidenmaa, Pirjo; Lindh, Ilona; Sintonen, Sara & Suomalainen, Rosa 2023: *Lukemisen kulttuurit*. Helsinki: Gaudeamus.

Isomaa, Saija & Lahtinen, Toni (toim.) 2017: *Pakkovaltiosta ekodystopiaan. Kotimainen nykydystopia. Joutsen / Svanen Kotimaisen kirjallisuudentutkimuksen vuosikirja 2017. Erikoisjulkaisuja 2.* Helsinki: Helsingin yliopisto.

Lahtinen, Toni & Löytty, Olli (toim.) 2022: *Empiirinen ekokritiikki*. *Joutsen / Svanen. Kotimaisen kirjallisuudentutkimuksen vuosikirja 2022.* Helsinki: Helsingin yliopisto.